

**JE PYRRHÓNOVA TÉZA Z ARISTOKLEOVHO
ZLOMKU NAOZAJ TETRALEMMOU?
(PRÍPRAVNÁ ANALÝZA PRE ROZHODNUTIE
BUDDHISTICKÉHO VPLYVU)**

ANDREJ KALAŠ

Katedra filozofie a dejín filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave,
Slovenská republika, andrej.kalas@uniba.sk

KATARÍNA DŽENISA RAJTÍKOVÁ

Katedra filozofie a dejín filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave,
Slovenská republika, rajtikova1@uniba.sk

PŮVODNÍ VĚDECKÁ PRÁCE ▪ OBRŽENO: 23/10/2020 ▪ PŘIJATO: 29/11/2020

Abstrakt: V posledných rokoch sa veľa diskutuje o tom, či by mohla byť Pyrrhónova filozofia ovplyvnená indickou buddhistickou filozofiou. Diskusie odhaľujúce nápadné podobnosti medzi oboma filozofiami často poukazujú aj na Pyrrhónovu komplikovanú tézu, označovanú ako tetralemma, ktorá je považovaná za jednu z takýchto podobností. Hlavnou otázkou štúdie je zodpovedať, či je Pyrrhónova téza skutočne štvorprvková. Autori tvrdia, že ak Pyrrhónova téza nie je štvorprvkovou štruktúrou, nemožno ju považovať za podobnú s buddhistickou tetralemmou. Následne sa predkladá dôkladná analýza Pyrrhónovej tézy, pričom sa argumentuje, že rozhodnutie štvorprvkovej štruktúry Pyrrhónovej tézy nemôže vychádzať len z hľadiska starogréckej syntaxe. Ukáže sa, že rozlíšenie aspektu hlbšieho filozofického významu Pyrrhónovej tézy je práve tým jediným, z hľadiska ktorého by bolo možné (ak vôbec) prepojiť Pyrrhónovu filozofiu s buddhizmom.

Kľúčová slova: Pyrrhón z Élidy; tetralemma; οὐ μᾶλλον; buddhizmus; grécky Buddha

**IS PYRRHO'S THESIS FROM THE ARISTOCLES PASSAGE TRULY OF THE
TETRALEMATIC KIND? (A PRELIMINARY POINT OF ANALYSIS DECIDING A
BUDDHIST INFLUENCE)**

Abstract: Recently there has been a debate on whether Pyrrho's philosophy could be influenced by Indian Buddhist philosophy. Discussions revealing striking similarities between them often point out Pyrrho's complicated sentence, referred to as tetralemma, as one of the most striking similarities. The central question of this paper is whether Pyrrho's sentence is of the tetralemmatic kind. Authors argue that if Pyrrho's sentence is not fourfold in structure it could scarcely be classified as similar to the Buddhist tetralemma. A careful analysis of the question is provided, arguing that the approach to the problem of tetralemmatic structure cannot be carried out solely on syntactic grounds. An aspect of a deeper philosophical meaning of the formula is applied, which alone enables us (if at all) to link Pyrrho's philosophy to Buddhism.

Úvod alebo načrtnutie predmetu skúmania

O logickej forme a použití Pyrrhónovej tézy označovanej aj ako tetralemma – teda o symetrickej štvorprvkovej štruktúre obsahujúcej štyri vyčerpávajúce možnosti toho, čo podľa Pyrrhóna možno o nejakej veci vypovedať – sa vo vzťahu k indickému mysleniu už v minulosti viedla pomerne bohatá diskusia¹. Tú opäť otvára nedávna práca bádateľa Beckwitha (2015), ktorý prezentuje kontroverznú tézu, že raný pyrrhónizmus (v podaní Pyrrhóna z Élidy a Timóna z Fliuntu) je „prvým historicky doloženým filozoficko-náboženským systémom predstavujúcim formu buddhizmu jasne rozpoznateľnú a presne datovateľnú na pôde starovekého Grécka“ (Beckwith 2015, 61).

Svoje stanovisko tento autor podporuje okrem identifikácie Pyrrhónovej tetralemmy s buddhistickou tetralemmou (*čatuškóti*)² aj poukazom na ďalšie párové prvky oboch tradícií, ktoré kladie do vzťahu totožnosti.³ Na rozdiel od ostatných uvádzaných príkladov totožnosti medzi Pyrrhónovou filozofiou a raným buddhizmom však pri tetralemme Beckwith zdôrazňuje, že táto totožnosť nedokazuje priamy vplyv buddhizmu na pyrrhónizmus so zdôvodnením, že tetralemmu možno nájsť v gréckom myslení aj pred Pyrrhónom, napr. v IV. knihe Aristotelovej *Metafyziky*. Autor tým chce zrejme povedať to, že táto argumentačná forma by mohla byť čisto gréckej proveniencie. Potom je nanajvýš otázne, čo je vôbec cieľom Beckwithovho konštatovania o tetralemme, ak táto podľa neho vlastne ani nemôže slúžiť ako priamy podporný argument zdôvodňujúci tvrdenie, že raný pyrrhónizmus je vlastne raný buddhizmus. V kontexte uvedených argumentácií by bolo azda plauzibilné tvrdiť, že identifikovanie Pyrrhónovej tetralemmy v buddhizme nás oprávňuje deklarovať aspoň istú spriaznenosť Pyrrhónovej filozofie s buddhizmom. Vskutku, Pyrrhónova štvorprvková téza (tetralemma) predstavuje pravdepodobne jednu z najčastejšie uvádzaných najvýraznejších paralel medzi Pyrrhónovou

¹Pozri napr. Patrick (1929), Flintoff (1980), Frenkian (1957), McEvilly (2002), Kalaš (2009). V súvislosti s otázkou funkcie a použitia indickej „tetralemmy“ a jej vzťahu k Pyrrhónovi pozri Piantelli (1978, 148–150) alebo Jayatilleke (1963, 129–130) či Murti (1955, 126–131). Recenziu tejto knihy v našom akademickom prostredí napísala Rajtíková (2018).

²Pomerne často sa v skúmaní buddhistickej filozofie označuje starogréckym termínom „tetralemma“ logický princíp v sanskrte nazývaný *čatuškóti*, v preklade „štyri body“, „štyri pozície“ či „štyri uhly“. *Čatuškóti* tak predstavuje štyri vyčerpávajúce možnosti (pozície) pre akéhokoľvek tvrdenie, ktoré môže byť 1. pravdivé, 2. nepravdivé, 3. pravdivé aj nepravdivé, 4. ani pravdivé, ani nepravdivé. Podľa bádateľa Holbu (2011, 2) patrí princíp *čatuškóti* k tým zložitejším problémom v rámci buddhistickej filozofie, pretože jeho použitie v argumentácii nie je vždy jednotné, ani jasné.

Aby sme pochopili, ako sa v buddhizme uplatňujú štyri body (*čatuškóti*), ktoré sa následne z hľadiska ich štruktúry a funkcie v texte prirovnávajú k Pyrrhónovej tetralemme, uveďme nasledujúci príklad: V najstaršej buddhistickej tradícii sa *čatuškóti* objavujú najčastejšie v súvislosti s tzv. nezodpovedanými otázkami v pálijských sútrach, na ktoré Buddha v tradičných textoch priamo neodpovedá. Sú to otázky týkajúce sa existencie Buddhu po smrti či konečnosti sveta, pričom pýtajúci sa postupuje tak, aby sa postupne vyčerpali a odmietli všetky možnosti vypovedania. Teda, ide napr. o otázku, či Buddha po smrti 1) je, 2) nie je, 3) aj je, aj nie je, 4) ani nie je, ani nie je. Práve takéto štyri možnosti sa nazývajú štyri body alebo štyri pozície, teda *čatuškóti*. Viac k otázke, ako chápať *čatuškóti* v buddhizme, pozri už spomínaných autorov ako Robinson (1957) či Jayatilleke (1967), z novších prác ponúka zaujímavý príspevok k tejto téme Priest (2010), Priest (2018). Podrobný prehľad názorov obsiahnutých v historickej diskusii o logickej štruktúre *čatuškóti* podáva Ruegg (2012, 232–251; in: Holba (2012)).

³Ide napr. o dvojice: ataraxia-nirvána, pragma-dharma, charakteristika vecí-trilakšana a pod. Viac pozri Beckwith (2015, 22–60).

a buddhistickou filozofiou⁴. Preto by mohla predstavovať aj jeden z najpádnejších dôvodov hovoriacich v prospech vyhlásenia, že Pyrrhónova filozofia bola naozaj podmienená buddhizmom.

Domnievame sa však, že je to práve identifikácia a zdôvodnenie Pyrrhónovej tetralemmy ako štvorprvkovej formuly, ktoré zlyháva u autorov obhajujúcich vplyv buddhizmu (resp. iného indického myšlienkového smeru) na filozofiu Pyrrhóna z Élidy. Práve predpoklad, že Pyrrhónova formulácia je štvorprvková, umožňuje jej stotožnenie s buddhistickou tetralemmou – bez ohľadu na to, či sa z tohto stotožnenia potom odvodí indický vplyv, alebo nie.

Štúdia si preto kladie za cieľ analyzovať Pyrrhónovu tetralemmu z hľadiska počtu jej prvkov a z hľadiska jej filozofického použitia, a to na pozadí úvah bádateľa Beckwitha. Ten prezentuje veľmi problematické, ale napriek tomu veľmi razantné zdôvodnenie tetralemmy ako štvorprvkovej formuly, pričom, ako ukážeme, toto zdôvodnenie je prinajmenšom nedostačujúce, ak nie úplne chybné. Dôkladne vysvetlíme, ako je predsa len možné – napriek nesprávnemu zdôvodneniu štvorprvkovosti Pyrrhónovej formuly u kritizovaného autora – štruktúrne ju stotožniť s buddhistickou tetralemmou. Cieľom našej štúdie však nebude vyčerpávajúca analýza buddhistickej tetralemmy ani definitívne rozhodnutie o filozofickej podobnosti, totožnosti či historickom vzťahu Pyrrhónskej a buddhistickej verzie tetralemmy. Namiesto toho sa pokúsime o skromnejší cieľ – ukázať, že rozhodnutie tejto otázky jednak závisí od filozofickej interpretácie Pyrrhónovej tetralemmy, ďalej, že problém má viac dimenzií a že je oveľa komplexnejší, ako ponúkajú uznávané bádateľské authority. Rozhodnutie otázky o tom, či je Pyrrhónova téza skutočne štvorprvkovou, nám jednoznačne pomôže pripraviť pôdu pre ďalšie skúmanie možného buddhistického vplyvu na Pyrrhóna. Čiastkovým cieľom štúdie je preto naznačiť aj tieto ďalšie problémy súvisiace s problematikou ovplyvnenia Pyrrhónovej filozofie buddhizmom.

Pyrrhónova téza a textová evidencia

Pyrrhónova téza, ktorú bádatelia obhajujúci indický vplyv na Pyrrhónovu filozofiu interpretujú ako tetralemmu, je súčasťou zlomku, ktorý nachádzame v diele *Preparatio evangelica* u cirkevného otca Eusebia (3. – 4. str. po Kr.). Zlomok bol v minulosti predmetom sporov bádateľov nielen z hľadiska charakteru Pyrrhónovej filozofie, ale najmä z hľadiska jeho autenticity. Predmetný prameň totiž nevyjadruje pôvodný Pyrrhónov text, pretože ten počas svojho života údajne nič nenapísal.⁵ Daný zlomok pochádza od Pyrrhónovho žiaka Timóna z Fliuntu, ktorý bol Pyrrhónovým najvernejším žiakom a pokračovateľom. Timón a Eusebios však neboli jedinými sprostredkovateľmi Pyrrhónových myšlienok. Eusebios totiž Pyrrhónove myšlienky našiel v akýchsi *Dejinách filozofie* od peripatetického filozofa Aristoklea z Messény (1. str. pred Kr.). Máme teda k dispozícii text, ktorý k nám prešiel až cez tri sprostredkujúce články. Dôležité je, že prvotný text pochádza od Timóna – uvažuje sa, že by mohlo ísť o fragment z Timónovho diela *Pythón* – pričom sa predpokladá, že tento verný Pyrrhónov žiak by si asi nedovolil výraznejšie deformovať učenie svojho veľaváženého a milovaného učiteľa. Jediný, kto mal k Pyrrhónovmu učeniu výraznejšie kritický postoj, bol zrejme Eusebios, ktorý predmetnú pasáž cituje z apologetických dôvodov. Napriek uvedenej zložitej situácii možno konštatovať, že v tejto otázke existuje istý konsenzus, a to prinajmenšom v tom, že Timón je pre odhalenie a rekonštrukciu Pyrrhónovej filozofie skutočne jediný a najdôveryhodnejší

⁴Porovnaj napr. Frenkian (1957), Piantelli (1978) či Flintoff (1980), čiastkovo aj Bett (2000).

⁵S výnimkou básne, ktorú vraj napísal počas výpravy Alexandra Veľkého, ale ani tá sa nezachovala: Sextos Empirikos, *Adv. math.* I, 282, 1-2, zl. 21 Caizzi.

historický zdroj (Bett, 2018). Uvedený zlomok sa preto stal interpretačným jadrom Pyrrhónovej filozofie, a to aj v rámci interpretácií spájajúcich indické myslenie s Pyrrhónovou filozofiou. Sme presvedčení, že najlepším uvedením do Pyrrhónovej filozofie – postačujúcim pre účely tejto štúdie – bude citovať relevantnú časť samotného predmetného zlomku vyjadrujúcu tzv. Pyrrhónovu tetralemmu:

(...) ten, kto hodlá byť blaženým, musí hľadiť na tri veci: po prvé, aká je prirodzenosť vecí, po druhé, akým spôsobom sa máme voči nim správať, a napokon, aký následok vyplynie pre tých, ktorí sa budú takto správať. O veciach však [Pyrrhón], ako hovorí [Timón], vyjavuje, že sú celkom rovnako nerozlišiteľné, nemerateľné a nerozhodnuteľné. Preto vraj ani naše zmysly, ani názory ani nehovoria pravdu, ani sa nemýlia. Preto im vraj ani nemožno veriť, ale máme byť bez názoru, neprikláňať sa ani na jednu stranu a byť neotrasiteľní. O každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že nie väčšmi aj je, aj nie je, ako ani nie je, ani nie nie je. Pochopiteľne, pre tých, ktorí sa takto správajú, vraví Timón, vyplynie ako následok spočiatku zmlknutie v reči, potom však neotrasiteľnosť... (Aristocles apud Eusebium, *Praep. evang.* XIV, 18, 2,4 – 4,3, fr. 53 Caizzi, v preklade A. Kalaša 2009, 108).

Za kľúčovú považujeme časť zlomku, v ktorej nám Pyrrhón radí, ako máme hovoriť o veciach. Hoci autor Beckwith identifikuje túto časť ako tetralemmu, teda ako symetrickú štvorprvkovú štruktúru, pre účely nášho príspevku ju budeme označovať aj výrazom *Pyrrhónova téza*. Fakt, že tomuto textu sa venovalo toľko interpretátorov, ktorí dospeli k výrazne rozdielnym výsledkom týkajúcim sa povahy aj cieľov Pyrrhónovej filozofie, je pochopiteľný aj preto, že uvedený spôsob prekladu Pyrrhónovej tézy je len jeden z viacerých možných⁶ – ako napokon uvidíme aj v ďalších častiach štúdie. Otázkam, či je Pyrrhónova téza skutočne štvorprvková a či jej použitie bolo naozaj také, ako by si to priali zástancovia interpretácií spájajúcich Pyrrhónovu filozofiu s buddhizmom, sa budeme venovať v nasledujúcej časti. Sme totiž presvedčení, že práve otázka počtu prvkov v Pyrrhónovej téze a tiež spôsob jej filozofického použitia majú kľúčový význam z hľadiska rozhodnutia jej vzťahu k buddhizmu, resp. k buddhistickej tetralemme (*čatuškóti*).

Interpretácia Pyrrhónovej tézy ako tetralemmy v diele *The Greek Buddha*

Po uvedení kľúčového zlomku, ktorý obsahuje Pyrrhónovu tézu, sa bližšie pozrime na to, akým spôsobom ju interpretuje bádateľ Beckwith, jeden z najprominentnejších zástancov – ako sa za chvíľu ukáže – nie celkom neproblematickej interpretácie. Beckwith relevantnú pasáž prekladá v zásade dvojakým spôsobom:

(Beck 1) „o každej veci treba hovoriť, že nie väčšmi je ako nie je, alebo aj je, aj nie je, alebo ani nie je, ani nie nie je“.⁷

⁶Grécky text Pyrrhónovej tézy znie: „... περὶ ἐνὸς ἐκάστου λέγοντας ὅτι οὐ μᾶλλον ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν ἢ καὶ ἔστι καὶ οὐκ ἔστιν ἢ οὔτε ἔστιν οὔτε οὐκ ἔστιν.“ Aristocles apud Eusebium, *Praep. evang.* XIV, 18, 3, 5 – 4, 1 (fr. 53 Caizzi). Ďalšie dva alternatívne preklady uvádzané v jednej z našich prác (Kalaš, 2009, 83) – pre potreby nášho výkladu ich označujeme písmenami „B“ a „C“ – znejú: B: „O každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že aj je, aj nie je, alebo že ani nie je, ani nie nie je.“; C: „O každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, ďalej, že nie väčšmi je, ako že aj je, aj nie je, a napokon, že nie väčšmi je, ako že ani nie je, ani nie nie je.“

⁷V záujme presnosti a korektnosti považujeme za potrebné uvádzať pri týchto častiach Beckwithových analýz anglické originály. Beckwithov originál tu znie: „...saying about every single one that it no more is than it is not or it both is and is not or it neither is nor is not“ (Beckwith, 2015, 23)

Zároveň však dopĺňa, že spojenie οὐ μᾶλλον ἔστιν ἢ („nie väčšmi je ako“)⁸ doslova znamená „nie väčšmi je alebo nie je“⁹ – teda spojku „ako“ naraz nahrádza spojkou „alebo“, pričom oba výrazy majú byť podľa neho významovo totožné. Preto napokon finálny preklad Pyrrhónovej tézy, pre ktorý sa tento autor rozhodne, znie:

(Beck 2) „o každej veci treba hovoriť, že nie väčšmi 1) je alebo 2) nie je, alebo 3) aj je, aj nie je, alebo 4) ani nie je, ani nie nie je.“¹⁰

Všimnime si, že podľa Beckwitha sú uvedené dva spôsoby prekladu (Beck 1) a (Beck 2) významovo totožné, čo zdôvodňuje veľmi zvláštnym spôsobom, totiž púhym poukazom na výskyt starogréckej spojky ἢ. Na zdôvodnenie tetralemmatickej štruktúry oboch uvádza – a očividne to považuje za definitívne zdôvodnenie tohto tvrdenia, že „diskusie o formule, ktoré tvrdia, že má v skutočnosti dvoj- alebo trojdielnu štruktúru ignorujú grécky jazyk, v ktorom má explicitne štvordielnu štruktúru s rovnakým slovom ἢ ,alebo, ako‘, ktoré sa vyskytuje medzi každou časťou, doslova: ,je ἢ, nie je ἢ, aj je a nie je ἢ, ani nie je ani nie nie je‘.“¹¹ Podľa Beckwitha preto daná pasáž – v „poslovenčenom“ preklade – znamená: „nie viac je *alebo* nie je *alebo* aj je, aj nie je *alebo* ani nie je, ani nie nie je.“¹² To však platí len za predpokladu, že kľúčovú starogrécku spojku ἢ budeme prekladať vo všetkých jej troch výskytoch rovnako – vo význame „alebo“.

Beckwith sa však nezamýšľal nad tým, že uvedená starogrécka spojka je dvojvýznamová („ako“ – „alebo“)¹³ a že teoreticky sa tieto dva významy môžu v každom z jej troch výskytoch v Pyrrhónovej téze ľubovoľne kombinovať. Z tohto hľadiska preto nie je ani jasné, prečo v jednej verzii prekladu (Beck 1) prekladá kritizovaný autor prvý výskyt ἢ ako „ako“ („than“), a ešte podivnejšie je, prečo túto verziu prekladu vzápätí zavrhuje. Ako uvidíme neskôr, je to práve relačná povaha starogréckeho výrazu οὐ μᾶλλον („nie väčšmi ako“), ktorá – z pozície samotného jazyka, na ktorý sa Beckwith tak vehementne odvoláva – núti filologicky citlivého prekladateľa na prvom mieste výskytu tohto výrazu identifikovať porovnávací význam „ako“ („than“).

Ponúka sa vysvetlenie, že práve prvá Beckwithova prekladová verzia (Beck 1) núti čitateľa chápať Pyrrhónovu tézu – a to z hľadiska jazykovej formulácie – nie ako tetralemmu, ale skôr ako trilemmu. Možno práve toto bol dôvod, prečo Beckwith uvedenú prekladovú verziu opustil. Pri trilemme už totiž v Pyrrhónovej téze nemohol identifikovať štyri prvky, ktoré sú také dôležité pre jeho interpretáciu.

Názor podporujúci čítanie Pyrrhónovej tézy ako trilemmy zastávajú aj autori recenznej štúdie Johnsons a Shults, podľa ktorých „[v] Beckwithovom preklade nemožno vidieť tetralemmu, ale (ak vôbec) trilemmu“ (Johnsons – Shults, 2018, 31). Títo autori si však nevšímajú rozdielne verzie Beckwithovho prekladu a trilemmou označujú verziu (Beck 1), s ktorou ako jedinou pracujú. Isté je tak to, že existencia dvoch prekladov u Beckwitha interpretáciu výrazne komplikuje. Sprehľadneniu situácie neprispieva ani absencia detailnejšieho zdôvodnenia autorovho záveru, a to napriek tomu, že vopred upozorňuje, že o Aristokleovom zlomku

⁸ „No more is than“ (ibidem, 23).

⁹ „(it) no more is or (it) is not“ (ibidem, 23).

¹⁰ „.....saying about every single one that no more is or is not or both is and is not or neither is nor is not“ (ibidem, 202).

¹¹ Ibidem, 202.

¹² „no more is or is not or both is and is not or neither is nor is not“, ibidem, 202.

¹³ Porovnaj heslo ἢ v LSJ (1996, 761).

bádatelia už veľa diskutovali v minulom storočí (Beckwith, 2015, 24). Azda by pre kritizovaného autora bolo lepšie – namiesto očividnej nerozhodnosti v prekladaní Pyrrhónovej tézy – oprieť sa o starší preklad bádateľa Flintoffa. V ňom by totiž mohol identifikovať štyri členy také potrebné pre identifikovanie tetralemmy, ale vzápätí by sa musel vysporiadať s tým, že Flintoffov preklad celkom ignoruje prítomnosť relačného výrazu οὐ μάλλον v gréckom origináli.¹⁴ Z uvedeného je viac ako jasné, že otázka správneho prekladu a najmä chápania Pyrrhónovej tézy sa stáva výsostne naliehavou a že celá vec si vyžaduje oveľa jemnejšiu optiku nazerania.

Vyhlaseniu Pyrrhónovej tézy za štvorprvkovú odporuje porovnávaci charakter skeptickej formuly οὐ μάλλον („nie väčšmi“) na jej začiatku.

Videli sme, že spôsob, akým prekladáme spojku ἢ, inštruuje čitateľa k tomu, či bude Pyrrhónovu tézu interpretovať ako tetralemmu, alebo ako trilemmu. Je totiž veľký rozdiel, či budeme grécke slovo ἢ prekladať i.) na prvom mieste výskytu ako „ako“ a na ostatných miestach ako „alebo“, alebo ii.) na všetkých troch miestach ho prekladať ako „alebo“. Beckwithovo zdôvodnenie druhého uvedeného spôsobu prekladu na základe „púheho výskytu tohto výrazu v gréckom texte“ nie je dostatočné pre interpretáciu a následný preklad Pyrrhónovej tézy ako štvorprvkovej.

Johnsons a Shults tvrdia, že kľúčovým v tejto otázke je rozhodnúť, či sa druhé a tretie ἢ má čítať ako podriadené (závislé) od predchádzajúceho ὅτι („že“), alebo od οὐ μάλλον. Títo autori tiež upozorňujú, že podľa bádateľky Chiesary sa táto otázka nedá vyriešiť len z hľadiska jazyka (Johnsons – Shults, 2018, 31). Podobnú stratégiu sme zvolili v jednej našej práci (Kalaš, 2009), v ktorej celý text Pyrrhónovej tézy analyzujeme práve v závislosti od skeptickej formuly οὐ μάλλον („nie väčšmi“ resp. „nie viac“), ktorou sa predmetný text začína. Analýza samotnej tézy οὐ μάλλον... ἢ sa tak stáva jednou z kľúčových momentov predmetnej interpretácie Pyrrhónovej filozofie. Rozsiahla filozoficko-filologická analýza použitia tejto spojky na originálnych gréckych filozofických aj nefilozofických textoch nás potom doviedla k záveru, že οὐ μάλλον ἢ (... nie väčšmi ako...) je v skeptických textoch v zásade porovnávacím (teda relačným) výrazom, ktorý si nutne vyžaduje prítomnosť dvoch porovnávaných členov, pričom porovnanie je buď explicitné, alebo vyjadrené implicitne pomocou elipsy.¹⁵ Ak sa teda výraz ἢ viackrát objavil v Pyrrhónovej téze, nutne musí mať grécky výraz ἢ význam porovnania minimálne v rámci spojenia οὐ μάλλον ἢ. Dokonca aj ďalšie dva výskyty ἢ (zdanlivo „mimo“ dosahu οὐ μάλλον) možno buď chápať ako riadené výrazom οὐ μάλλον – a vtedy nadobúdajú význam porovnania –, alebo ako od tohto výrazu nezávislé, vo význame alternatívy „alebo“.¹⁶ Význam kľúčového slovíčka ἢ analyzovaného Pyrrhónovho textu teda musí byť najmenej pri

¹⁴ „We must not say about any one thing (1) that it is or (2) that it is not or (3) that it is and is not or (4) that it neither is nor it is not.“ (My translation and my numbering),“ Flintoff (1980, 92). Práve Flintoffova práca bola podľa niektorých súčasných bádateľov katalyzátorom diskusií o možnom vplyve buddhizmu na Pyrrhóna z Élidy. Každopádne, domnievame sa, že pre Beckwitha by bolo lepšie kriticky sa vyrovnáť s Flintoffovým prekladom, ako bez akéhokoľvek zdôvodnenia uvádzať ďalšie dva navzájom nekompatibilné vlastné preklady.

¹⁵ Po rozsiahlej filozoficko-filologickej analýze použitia οὐ μάλλον v nefilozofických (ibidem, 58–65) ako aj v skeptických textoch (ibidem, 65–77) prichádzame k záveru: „... význam konjunkcie dvoch logických negácií, ako aj význam zdržania sa úsudku možno odvodiť z (asi východiskového a základného) významu porovnania dvoch členov uvádzaných analyzovanou tézou.“ (ibidem, 76).

¹⁶ Najskôr práve toto mysleli bádatelia Johnsons – Shults svojím tvrdením, že dôležité je rozhodnúť, či sa druhé a tretie ἢ má čítať ako podriadené (závislé) od predchádzajúceho ὅτι („že“), alebo od οὐ μάλλον (Johnsons – Shults, 2018, 31; porovnaj náš výklad vyššie).

prvom jeho výskyte – hneď nasledujúcom po οὐ μᾶλλον – „ako“, a nie „alebo“, ako sa nás snaží v záujme zachovania tetralemmy presvedčiť Beckwith.

Jednou z možných – a zrejme veľmi progresívnou – stratégiou v interpretovaní Pyrrhónovej tézy je teda náš návrh – v súlade s uvedenými názormi Johnsonsa a Shultsa (pozri pozn. 16) – rozlišovať dvojaký možný význam gréckeho slovíčka ἢ v jeho druhom a treťom výskyte v Pyrrhónovej téze, pričom prvý výskyt – pre dôvody vysvetlené vyššie – pripúšťa len jeden význam, totiž význam porovnania. Na tomto mieste si dovoľujeme ešte raz – teraz už vo svetle predchádzajúceho výkladu – zopakovať všetky tri nami uvádzané a podľa nás v zásade jediné možné prekladové a interpretačné alternatívy analyzovaného Pyrrhónovho textu:

(Kalaš 1) „... o každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že aj je, aj nie je, alebo že ani nie je, ani nie nie je.“

(Kalaš 2) „... o každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, ďalej, že nie väčšmi je, ako že aj je, aj nie je, a napokon, že nie väčšmi je, ako že ani nie je, ani nie nie je.“

(Kalaš 3) „... o každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že nie väčšmi aj je, aj nie je, ako ani nie je, ani nie nie je.“

Uvedené tri prekladové a interpretačné verzie očividne vychádzajú z vyššie opísaných princípov. V súlade s nimi všetky tri prekladajú a chápu prvý výskyt ἢ výlučne ako porovnávacie „ako“. V prvom preklade sa ἢ na druhom i treťom mieste prekladá ako alternatívne „alebo“. Druhý preklad – za cenu doplnenia príslušných vynechaných jazykových elíps – tlmočí všetky výskyty ἢ komparatívnym „ako“. Tretí preklad tlmočí prvý a tretí výskyt ἢ porovnávacím „ako“, ale pri druhom výskyte ponecháva význam „alebo“. Z uvedených vyčerpávajúcich interpretačno-prekladových alternatív je zjavné, že ani jednu z týchto možností nemožno interpretovať ako tetralemmu v zmysle, že by išlo o „bezproblémovú“, priam „opticky“ symetrickú štvorprvkovú štruktúru, v ktorej by bol každý zo štyroch členov oddelený spojkou ἢ, pričom každý z týchto jej troch výskytov by niesol význam „alebo“. Beckwithova cesta takéhoto zdôvodnenia Pyrrhónovej tézy ako tetralemmy je teda neschodná.

Rozlíšenie dvoch hľadísk. Jazykové a významové hľadisko. Filozofický význam Pyrrhónovej tézy.

Všimnime si, že dosiaľ sme sa venovali Pyrrhónovej téze a otázke jej štruktúry len na úrovni jazykovej syntaxe. Zaoberali sme sa primárne Beckwithovým zdôvodnením tetralemmatickej štruktúry tézy prostredníctvom výskytu starogréckej spojky ἢ v kontexte výrazu οὐ μᾶλλον, pričom sme dokázali, že táto analýza je v rozpore s jazykovým úzom starogréčtiny. Domnievame sa, že pre konečné rozhodnutie otázky, či je Pyrrhónova téza naozaj tetralemmou, je dôležité rozlišovať dve hľadiská, z ktorých možno k problému pristupovať. Ide o dva prístupy, ktoré sa, žiaľ, často dostatočne nerozlišujú: i.) jazykové hľadisko, ii.) významové hľadisko.¹⁷ Jazykové hľadisko sa zameriava na analýzu Pyrrhónovej tézy z pozície použitých jazykových prostriedkov a spôsobu, ako sa tieto prostriedky používajú v rámci starogréčtiny. Významové hľadisko zasa akcentuje v Pyrrhónovej téze komplexnejší rozmer, pričom za jazykovým vyjadrením skúma hlbší, filozofický význam celej tézy, a to s ohľadom na špecifický kontext jej použitia.

¹⁷Zdá sa, že tieto hľadiská sa bežne zmiešavajú, čoho dôkazom môže byť práve počet vedeckých článkov na túto tému a nesúrodosť ich záverov. Porovnaj pozn. č. 1.

Z uvedeného jazykového hľadiska má teda Pyrrhónova téza, ako sme sa snažili ukázať, najpravdepodobnejšie trilematickú štruktúru, teda jej obsahom sú tri – a nie Beckwithove štyri – symetrické prvky oddelené dvoma výskytmi starogréckej spojky *ἢ* (s významom alternatívy „alebo“): 1) nie väčšmi je ako nie je, alebo (*ἢ*) 2) aj je, aj nie je, alebo (*ἢ*) 3) ani nie je, ani nie nie je¹⁸. Na tomto mieste si dovoľujeme zopakovať a podčiarknúť, že Beckwithova chyba spočívala práve v tom, že v texte odhalil štyri symetrické prvky práve na základe toho, že všetkým trom výskytom výrazu *ἢ* mylne prisúdil význam alternatívy „alebo“. Ak sme pochopili Beckwitha správne, všetky tri výskyty výrazu *ἢ* chápe ako absolútne rovnocenné – tak z hľadiska použitého slova, ako aj ním neseného významu. My sme však zargumentovali to, že prvé *ἢ* z tejto domnele symetrickej (štvorprvkovej) štruktúry jednoducho „vyčnieva“, pretože v každej možnej interpretačno-prekladovej alternative nesie význam porovnania, a nie alternatívy. Ako je to však z hľadiska významu analyzovanej tézy? Čo naša téza hovorí z hľadiska filozofie? Akú má funkciu v Pyrrhónovom skepticizme? Tieto otázky sa týkajú práve spomínaného významového hľadiska, ktoré je veľmi dôležité preskúmať.

Na zodpovedanie otázky o filozofickom význame tejto tézy je nutné vrátiť sa v krátkosti späť k Eusebiovmu zlomku z úvodu našej štúdie, a to konkrétne k prvej časti textu venovanej tomu, aké sú veci. Pripomeňme, že v tomto zlomku Pyrrhón (podľa Timóna) charakterizuje veci trojako – ako nerozlišiteľné (*ἀδιάφορα*), nemerateľné (*ἀστάθμητα*) a nerozhodnuteľné (*ἀνεπίκριτα*). Táto téza, nazývaná tiež ako téza o neurčitelnosti (indeterminacy thesis)¹⁹, úzko súvisí s Pyrrhónovým preferovaným spôsobom reči a jeho filozofickým postojom k svetu. Téza totiž vyjadruje skutočnú povahu vecí, ktorá je jednoducho nepoznateľná, a tak sa vzpiera akémukoľvek určeniu. Doslova, ako čítame v Eusebiovom zlomku: „Preto vraj ani naše zmysly, ani názory ani nehovoria pravdu, ani sa nemýlia. Preto im vraj ani nemožno veriť, ale máme byť bez názoru, neprikláňať sa ani na jednu stranu a byť neotrasiteľní.“²⁰ V súlade s tzv. metafyzickou interpretáciou²¹ Pyrrhónovej filozofie, ktorá hovorí, že poznanie nie je možné pre samotnú nepoznateľnú povahu samotných vecí a nie pre nedostatočnosť našich poznávacích mohutností, potom Pyrrhónova téza vyjadruje jediný možný spôsob hovorenia o veciach. Konkrétne, o veciach môžeme podľa Pyrrhóna jedine opakovane deklarovať, že im nemožno pripísať žiadne určenie. A tu sa opäť dostávame k veľavravnej poznámke bádatelky Chiesary uvedenej vyššie, a to, že otázka o Pyrrhónovej téze sa nedá vyriešiť *len* z hľadiska jazyka. Zdá sa, že spomínaná bádatelka tuší, že táto otázka má viacero rovín riešenia. V nasledujúcom výklade teda pristúpime k problému z hľadiska zohľadnenia filozofického použitia starogréckeho výrazu *οὐ μᾶλλον*, ktorým sa Pyrrhónova téza začína. Inými slovami, budeme sa snažiť identifikovať filozoficko-významovú, nie jazykovo-znakovú štruktúru predmetného textu a identifikovať tak počet symetrických (a svojou povahou „významových“) jednotiek, ktorý by rozhodol spor medzi trilemmou a tetralemмой. Predosielame, že rozhodnutie tohto sporu bude mať zásadný význam pre rozhodnutie vzťahu Pyrrhónových myšlienok k buddhizmu.

¹⁸ Porovnaj naše vyššie uvedené tri interpretačné a prekladové možnosti (Kalaš 1, 2, 3), z ktorých, ako sa zdá, prvá a druhá plne vyhovujú trilematickej, tretia dokonca dilematickej (dvojprvkovej) štruktúre identifikovanej na jazykovej úrovni. Ďalšia analýza tejto tretej (Kalaš 3) alternatívy by bola síce zaujímavá, ale prekračuje možnosti našej štúdie. Hlbavému čitateľovi len chceme naznačiť, že ďalšia filozofická (významová) analýza, o ktorú sa pokúsime v nasledujúcej časti štúdie, by zrejme aj tu identifikovala štyri „filozofické“ prvky vyjadrujúce výpovede, ktoré nemožno realizovať o svete: je; nie je; aj je, aj nie je; ani nie je, ani nie nie je.

¹⁹Bett tézu o neurčitelnosti charakterizuje ako tézu vyjadrujúcu, že skutočnosť je zo svojej podstaty neurčitelná (2000, 5). Bližšie pozri priamo kapitolu venovanú tejto téze (ibidem, 114–122).

²⁰Aristocles apud Eusebium, *Praep. evang.* XIV, 18, 2,4 – 4,3, fr. 53 Caizzi, v preklade A. Kalaša (2009, 108).

²¹K metafyzickej interpretácii Pyrrhónovej filozofie pozri napr. Kalaš (2009, 111–114), Bett (2000, 18–28).

Jedno z plauzibilných riešení ponúka bádateľ Bett s použitím moderného logického aparátu. Najprv však objasňuje, v akom význame je v Pyrrhónovej téze použité sloveso „byť“ v tvare „je“ (ἔστι) a „nie je“ (οὐκ ἔστιν). Podľa Betta toto sloveso máme chápať tak, že by za ním mohol nasledovať nejaký ľubovoľný predikát, teda máme ho chápať nie v existenčnom význame²², ale predikačnom význame, formálne vyjadrené „x je F“, pričom F je predikát prisudzovaný objektu x. Takýto predikatívny výraz možno teda predikovať rôznym subjektom – očividne, dodávame do Bettovho výkladu, objektom vonkajšieho sveta (Bett, 2000, 30).

Čo sa týka identifikovania filozofického významu starogréckej formuly οὐ μᾶλλον v Pyrrhónovej téze, opakujeme náš postoj vyjadrený inde, totiž jeho identifikácie ako tzv. dvojitej epistemologickej negácie, ktorou sa popiera epistemologická zmysluplnosť oboch predikátov „porovnávaných“ uvedenou formulou (pozri viac Kalaš 2009, 77–86). Domnievame sa, že túto filozofickú funkciu οὐ μᾶλλον ako aj filozoficko-významovú analýzu Pyrrhónovej tézy najlepšie priblížime, keď sa opäť zameriame na náš druhý a tretí prekladový variant:

(Kalaš 2) „... o každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, ďalej, že nie väčšmi je, ako že aj je, aj nie je, a napokon, že nie väčšmi je, ako že ani nie je, ani nie nie je.“

(Kalaš 3) „... o každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že nie väčšmi aj je, aj nie je, ako ani nie je, ani nie nie je.“

Z filozofického hľadiska je podstatné to, že Pyrrhón tu epistemologicky neguje – inými slovami odmieta uznať akúkoľvek epistemologickú zmysluplnosť – štyrom odlišným typom tvrdení o veciach sveta („x je F“). Epistemologicky je teda bezcenný tak jednoduchý kladný výrok („je“), ako aj jeho negácia („nie je“), zložený výrok v podobe konjunkcie týchto výrokov („aj je, aj nie je“), ako aj dvojitá negácia tejto konjunkcie („ani nie je, ani nie nie je“). Vyplýva to zo štruktúry našich prekladových formulácií. V prvom uvádzanom preklade (Kalaš 2) sa v troch predkladaných možnostiach toho, čo možno hovoriť o svete, postupne popiera zmysluplnosť jednoduchého výroku, ako aj jeho negácie („že nie väčšmi je, ako nie je“), ďalej zmysluplnosť jednoduchého výroku (už druhý krát), ako aj konjunkcie jednoduchého výroku a jeho negácie („že nie väčšmi je, ako že aj je, aj nie je“) a napokon zmysluplnosť jednoduchého výroku (už tretí krát), ako aj dvojitej negácie tejto konjunkcie („že nie väčšmi je, ako že ani nie je, ani nie nie je“). V druhom uvádzanom prekladovom variante (Kalaš 3) je postupnosť epistemologických negácií nasledovná: v prvom kroku sa popiera zmysluplnosť jednoduchého výroku, ako aj jeho negácie a v druhom kroku zmysluplnosť konjunkcie jednoduchého výroku a jeho negácie a zmysluplnosť dvojitej negácie tejto konjunkcie.

Takéto čítanie Pyrrhónovho textu nám umožňuje zavŕšiť jeho filozoficko-významovú analýzu vskutku elegantným spôsobom. Práve tieto identifikované štyri epistemologické negácie (výroku, jeho negácie, ich konjunkcie, dvojitej negácie tejto konjunkcie) sú tými najvhodnejšími kandidátmi na hľadané štyri prvky tetralemmy. Identifikované štyri epistemologické negácie sú však prvkami filozoficko-významovej, nie jazykovo-formálnej tetralemmy. Beckwithov pokus identifikovať tetralemmu na úrovni Pyrrhónovho jazykového vyjadrenia jednoducho stroskotal. Filozofický význam nami identifikovanej „filozofickej“ tetralemmy sa zakladá na tom, že prostredníctvom nej Pyrrhón radikálnym spôsobom vyjadruje svoj krajne agnostický postoj voči svetu, ktorý vyjadruje na inom mieste Eusebiovo zlomku

²²Podobne v tejto súvislosti argumentujeme, že význam slovesa „je“ (ἔστιν) neodhaľuje nič o existencii alebo neexistencii nejakého objektu, ale je použité vo význame jazykovej elipsy, a teda „je“ znamená „je nejaké“ či „je také a také“ (Kalaš 2019, 20).

slovami: „... ani naše zmysly, ani názory ani nehovoria pravdu, ani sa nemýlia.“ (Aristocles apud Eusebium, *Praep. evang.* XIV, 18, 3, 3 – 3,4, fr. 53 Caizzi, v preklade A. Kalaša (2009, 108)). Ukázali sme, že Pyrrhónovu tézu možno – a to celkom legitímnym spôsobom – chápať napokon dvojako – aj ako trilemmu, aj ako tetralemmu, a to v závislosti od toho, z akého uhla na ňu nazeráme. Z hľadiska jazykového vyjadrenia má Pyrrhónova téza najpravdepodobnejšie trilemmatickú štruktúru, z hľadiska hlbšieho, filozofického významu je však skutočne štvorprvková.

Záver

Na tomto mieste nám ostáva zhodnotiť naše závery v kontexte deklarovaného spájania Pyrrhónovej filozofie s buddhizmom. Ak sme v samom úvode našej štúdie tvrdili, že práve otázka, či je Pyrrhónova téza skutočne štvorprvková, je vskutku kľúčová pre možnosť stotožnenia, či aspoň pripodobnenia Pyrrhónovej filozofie k buddhistickej tetralemme, potom sa v jej závere ukazuje, že takáto paralela medzi Pyrrhónom a buddhizmom zrejme bude možná. Dôkladnou analýzou sme však ukázali, že identifikovať tetralematickú štruktúru v texte je možné až pomocou rozlíšenia dvoch hľadísk – jazykového a filozoficko-významového. Dospeli sme k presvedčeniu, že len z hľadiska filozofického použitia možno hovoriť o tetralemme v Pyrrhónovej filozofii. V priebehu analýzy a na základe Beckwithovej argumentácie sme tiež ukázali, že zdôvodnenie štvorprvkovosti Pyrrhónovej tézy je u tohto autora vyslovene chybné. Pyrrhónovu tézu nemôžeme vyhlásiť za štvorprvkovú jednoducho iba preto, že sa v nej trikrát vyskytuje starogrécka spojka ἢ. Napokon sme preukázali, že ak uvažujeme o tom, ako mohla táto téza „filozoficky“ fungovať, plauzibilným zostáva len predpoklad, že Pyrrhónova téza má naozaj štvorprvkovú štruktúru. Identifikovaná štvorprvkovosť sa však netýkala formálnej (jazykovej) stavby analyzovanej tézy, ale skôr jej štyroch „funkčných“ prvkov, ktoré nám vždy a za každých okolností prikazujú popierať, „epistemologicky negovať“ všetky (spravidla štyri) možné spôsoby vypovedania o čomkoľvek.

Uvedomujeme si, že otázka plauzibility tézy o totožnosti oboch tetralemm (Pyrrhónovej a buddhistickej) ostala z hľadiska hlbšej analýzy nezodpovedaná. Myslíme si, že takáto úloha by vyžadovala analyzovať logickú formu a filozofické použitie aj buddhistickej tetralemmy, a to v závislosti od konkrétnej buddhistickej školy. Táto úloha je však vzhľadom na rozsah a tému predkladanej štúdie príliš rozsiahla a zaslúžila by si samostatnú stať. Napokon vyjadrujeme nádej, že náš príspevok poslúži ako podklad ďalšieho, hlbšieho a systematickejšieho bádania v otázke podobnosti Pyrrhónovej filozofie a buddhizmu, ako aj pri rozhodnutí otázky ich historickej podmienenosti.

PodĎakovanie

Príspevok vznikol ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0864/18 Ad Fontes Cynicorum Socraticorum – pramene a interpretácia sokratovského kynizmu. Za láskavé prečítanie rukopisu a cenné pripomienky k textu autori ďakujú Dr. Jiřímu Holbovi. Štúdia do istej miery vychádza a je rozvinutím doterajších vedeckých výsledkov jej autorov v predmetnej oblasti, pozri najmä: Kalaš (2009), Kalaš (2019).

Bibliografia

Beckwith, C. I. (2015): *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*. Princeton University Press.

Bett, R. (2018): Pyrrho. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], 2002-08-05, rev. 2018-10-23 [cit. 2019-05-25], dostupné z: < <https://plato.stanford.edu/entries/pyrrho/> >.

Bett, R. (2000): *Pyrrho, his Antecedents, and his Legacy*. Oxford University Press.

Caizzi, D. (1981): *Pirrone Testimonianze*. Bibliopolis.

Flintoff, E. (1980): Pyrrho and India. *Phronesis*, 25(1), 88–108. dostupné z: < <http://www.jstor.org/stable/4182084> >.

Frenkian, A. (1957): Sextus Empiricus and Indian Logic. *Philosophical Quarterly* (India), 30(2), 115–126.

Holba, J. (2011): Buddhismus a aristotelská logika. *Filosofie dnes* [online], 3(1), 1–5, [cit. 2019-09-25], dostupné z: < <https://doi.org/10.26806/fd.v3i1.60> >.

Jayatilke, K. N. (1963): *Early Buddhist Theory of Knowledge*. George Allen & Unwin Ltd.

Jayatilke, K. N. (1967): The Logic of Four Alternatives. *Philosophy East and West*, 17(1–4), 69–83.

Johnsons, M. R. – Shults, B. (2018): Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy. *Comparative Philosophy*, 9 (2), 1–40.

Kalaš, A. (2009): *Ranný pyrrhónizmus alebo blažený život bez hodnôt? Odhalenie filozofického postoja a jeho metamorfózy v antike*. Univerzita Komenského v Bratislave.

Kalaš, A. (2019): The Problem of Truth and Happiness and Self-Refutation in the Philosophical Viewpoint of the World by Pyrrho of Elis. *Studia philosophica*, 66 (1), 9–26.

Liddel, H. G. – Scott, R. – Jones, H. S. (1996): *Greek-English Lexicon*. Clarendon Press.

Murti, T. (1955): *The Central Philosophy of Buddhism*. Allen & Unwin.

McEvelley, T. (2002): *The Shape of Ancient Thought: Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*. Allworth Press.

Patrick, M. M. (1929): *The Greek Sceptics*. Columbia University Press.

Piantelli, M. (1978), Possibili elementi Indiani nella formazione del pensiero di Pirrone d'Elide. *Filosofia*, 29 (2), 135–164.

Priest, G. (2018): *The Fifth Corner of Four: An Essay on Buddhist Metaphysics and the Catuṣkoṭi*. Oxford University Press.

Priest, G. (2010): The Logic of the Catuṣkoṭi. *Comparative Philosophy*, 1(2), 24–54.

Rajčíková, K. (2018): Pyrrhón ako Grécky Budha? *Ostium* [online] 14(4), [cit. 2019-11-03], dostupné z: < <https://ostium.sk/language/sk/pyrrhon-ako-grecky-budha/> >.

Robinson, R. H. (1957) : Some Logical Aspects of Naagaarjuna's System. *Philosophy East and West*, 6 (4), 291–308.

Ruegg, D. S. (2012): Používání čtyř pozic *čatuškóti* a problém popisu skutečnosti v mahájánovém buddhismu, in Holba, J. (ed.) (2012): *Nágárdžuna. Filosofie střední cesty*, OIKOYMENH, 174–256.

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.
